

Siinpool jõge – sealpool jõge. Mõne Emajõe-äärse koha loost

Mare Kalda

Teesid

Kirjutis keskendub kolmele Emajõega seotud kohale, mis kõik jäävad Tartust allavoolu, ning nendega seotud pärimusele. Kantsi kõrts Alevi külas asub jõe põhjakaldal, Linnamägi Vana-Kastres on jõe lõunakaldal ning Rootsi laevastiku lipulaeva “Carolus” hukkumiskoht kusagil jõe-põhjas Kantsi kõrtsi läheduses. Tegu on kahe endise jõekindlusega, millel oli sarnane otstarve ja millest kummagi kohta on tuntud samasisulist pärimust (põhiliselt maa-alustest käikudest ning keldrites peituvatest varandustest ja nende valvurist, kuid ka sõjasündmustest). Uut otstarvet leidmata jäi Linnamägi kõrvaliseks. Suudmepoolne kindluskoht aga ehitati ümber kõrtsiks ja XXI sajandi algul valmis seal sookaitseala keskus. Taaselustatud koha pärimus on olnud rohkearvulisem ja tekstid ilmekamad. Ajaloolises pärimuses jõelahingust on aga Kantsi kõrtsi rakendatud orientiirina ka teiste lugude sündmuskohtade määratlemisel. Seega on juttudel nii territoriaalseid, ajaloolisi kui ka süžeealisi ühisosi. Tekstid vahendavad suuremal või vähemal määral ajaloolist pärimust ja nende põhjal saaksid kinnitust nii mõnedki ajaloolise pärimuse kohta esile toodud tunnused. Ühtaegu on kolme vaatlusaluse koha lood ka paigaidentiteedi märkideks ning on kuulunud mõlema kalda inimeste repertuaari.

Märksõnad: Aardejutud, ajalooline pärimus, ajalooõpetus ja pärimus, kohalik identiteet, pärimus ja turism

Võnnu kihelkonnast erinevatel aegadel üles kirjutatud pärimuse hulgast eristuvad jutud, mille sündmuskohaks on endine Kantsi kõrts varasema Varbeki kindluse kohal Alevi külas, Linnamägi Vana-Kastres ja koht Emajões, kus Põhjasõja lahingu käigus uppis Rootsi sõjalaev “Carolus”. Arhiveeritud juttudest moodustub arvestatav tekstikorpus vähemalt 65 kirjega (pärit põhiliselt aastatest 1895–1987), mis lubab õigustatult järeldada, et nimetatud paikadega seotavat pärimust on kohapeal hästi tuntud. Kuivõrd jutud on ka sisult pingestatud ja süžee poolest elamuslikud, võiks neid kihelkonna kohapärimuslikus kontekstis vaadelda domineerivate tekstide hulgas ehk jutudominantidena. Mõistagi on Võnnu kihelkonnas jutudominante rohkem, kuid käesolevas vaatluses keskendutakse neile kolmele.

Nimetatud paikadest kahe endise jõekindluse kohaga – Kantsi kõrtsi ja Vana-Kastre Linnamäega – seotud pärimus justkui kordab

Mare Kalda

iseennast, mõlemast kohast teatud muistendid on samasisulised. Siit tõuseb esimene uurimisülesanne: esile tuua, **kuidas** algselt sarnase otstarbega rajatised on otsekui mõjutanud sarnaste muistenditsüklite jutustamist, kusjuures see paik, kus käiakse vähem, jääb külastatavamaga võrreldes marginaalsemaks. Kantsi kõrtsi koht ja Vana-Kastre Linnamägi täitsid kunagi sama otstarvet ja nendega on seotud sarnane pärimus, samad muistendisüžeed. Kõigi kolme jutudominandi ühisosa on territoriaalne ja ajalooline. Kohad pole üksteisest kuigi kaugel ja asuvad kõik Emajõe vahetus läheduses (üks neist lausa jõe põhjas). Pärimuskontekstuaalselt on nende ühisosaks seik, et nii jõekindluste kui ka laevahuku kohta käivad tekstid vahendavad ajaloolist traditsiooni. Sellepärast võiksid vastavad jutud illustreerida mõningaid ajaloolise pärimuse iseloomulikke jooni, millele allpool ka osutatakse, ehk uurimisülesandena sõnastatult: püüan esile tuua, **kuidas** on jõeäärsete kohtade lugudesse põimitud ajalooüldmusi ja ajalookäsitlusi ning **missuguses** kohapärimuslikus värvingus seda on tehtud.

Kuivõrd kohapärimust on peetud lokaalset identiteeti väljendavaks ilminguks (Kindel 2003: 73–74; Tuisk 2001: 79, 87–88; pärimusest kultuurilise identiteedi kontekstis nt Honko 1988; Dundes 1989: 10–11), tuleks tähelepanu pöörata ka sellele, **kuidas** kolme vaatlusaluse koha lood on paigaidentiteedi märkideks. Vana-Kastre Linnamägi on Emajõe lõunakaldal, endine Kantsi kõrts aga põhjakaldal. Sellest tulevad omakorda identiteediga seotud alaküsimused, millele ja mille lahenduselegi on vihjatud käesoleva töö pealkirjas. Nii siinkui ka sealpool Emajõge on ehk põhjust rääkida kaldarahva ühise territooriumi jagamisest tingitud identiteedist.¹ Sellest aga kerkib siinkirjutaja ette veel üks ülesanne: esile tuua, **kuidas** kahe jõeäärse ja ühe jõe põhjas asuva paigaga seotud pärimust hoitakse identiteedi väljendajana nähtaval, või tuleks see alles nähtavaks teha.

Kaks jõekindlust Emajõel

Ajalooandmeid

Tartu linna ja Emajõe suudmeala soode vahel asus kaks kindlustatud kohta. Võnnu kihelkonna ajalooülevaadetes on rõhutatud Emajõe piirkonda kui kindlustamist nõudvat teed Tartusse. Ajaloolane ja Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körber (1770–1850) on jätnud

Foto 1. Linnamäe kõrgem koht Võnnu kihelkonnas Luutsna oja suubumiskohal Emajõkke. Mall Hiimäe foto 1986.

järeltulevatele põlvedele oma uurimistöodes teabe sellest, et juba 11. sajandil olevat venelased rajanud praegusesse Luutsna jõe suudmesse puutorni, oletatavasti vangitorni. Paarsada aastat hiljem, 1233. aastal, laskis Tartu piiskop Hermann ehitada siia uuesti kivi-kindluse, et tagada kontroll juurdepääsu üle piiskopiresidentsile Tartule Peipsi poolt (Körber 1837: 277). Kodu-uurijate Lemming ja Ilse Rootsmäe käsikirjalises Võnnu kihelkonna ülevaates on fikseeritud Vana-Kastre kindluskoha toponüümid, mille hulgas on mitmeid paralleelnimetusi: Linnakese mägi, Linnamägi, Tollimägi, isegi Kloostimägi ja Muugalinn (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 95). Kohta on peetud muistseks linnamäeks, kuigi paikapidavaid tõestusi selle kohta pole suudetud esitada. Kindlustus hävitati Rootsi-Vene sõdade käigus 1650. aastatel ega võetud hiljem enam kasutusele (Tartumaa 1925: 497).

Uuema jõekindluse saatus on mõnevõrra teistsugune. 1279. aastal laskis piiskop Bernhard II rajada kaugemale allavoolu teise kindlustatud koha. Varbeki loss lähtub kohanimega saksakeelsest toponüümist *Warbeck* (või *Warenbeck*), kuid Poola valdustesse kuulumise ajast on teada nimekujud *Nowy Kastor* või *Nowy Kaster* ehk siis

Mare Kalda

Uue-Kastre. Seega oli rajatud lisaks vanale kindlusele uus. Sõdade ja teiste relvastatud konfliktide käigus käis kants käest kätte, purustati korduvalt, kuid ehitati iga kord uuesti üles. Varbeki lossi hävitasid Vene väed lõplikult Põhjasõja ajal 1704. aastal pärast Rootsi sõjalaevastiku löksulangemist (Tartumaa 1925: 497). 1784. aastal ehitati jõekindluse varemeile kõrts (Kantsi kõrts).

Koha nimekuju erineb millegipärast sõltuvalt sellest, kas paigast on juttu ametlikus käsitluses või pärimuses. Koguteos *Tartumaa* tutvustab Varbeki lossi või Varbeki kindlust, *kantsi* ei esine üldse pärisnimenäna, vaid kirjutatud väikese algustähega (Tartumaa 1925: 497). Murdevalimikus leidub muistend, mille pealkirjas mainitakse Varbeki lossi, kuid jutus endas seda nime enam ei kasutata (Keem 1970: 288–290). Arheoloogiliste välitööde raporti pealkirjas kajastuvad nii piiskopikindlus Varbek kui ka – arvatavasti Poola-aegne – Kastre (Tvauri 2002: 152). Kuid Varbeki loss pole objekti ega nime tusena pärimuses oluline, seal on jutu tegevuskohaks alati Kantsi kõrts. Pärimuse kirjapanijad pole kordagi kõhelnud kirjutamast *Kantsi* suure tähega, sest nad on üheselt tajunud ja fikseerinud informantide paigatunnustuse, mille järgi kohanimi on selleks ajaks just nimelt *Kantsi kõrts*. Ka Lemming ja Ilse Rootsmäe töös on Kantsi kõrts kontekstiks Varbeki lossi tutvustusele, mitte vastupidi (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 163–166). Niisiis on meieni jõudnud pärimuses vana saksapärase nime hüljatud, kuigi seda kasutatakse institutsionaliseeritud käsitlustes. Nagu allpool toodud jutuvariantide analüüsist selgub, pole ka jutusüžees tegemist Varbeki lossiga, vaid ikkagi keldritega **kõrtsi** all. Kas sellest teadmisesest piisab, et teha otsustusi muistendi vanuse kohta? Võimalik. Kuigi ka piirkonna turistikust tutvustusest võiks oodata teatud ametlikkust, pole seal niivõrd juttu paigast kui Varbeki lossi asukohast, kuivõrd *Kantsi kõrtsihoone varemetest, kus on jälgi vanast kindlusest* (vt marsruuti 3 Tartu – Luunja – Kavastu – Emajõe Suursoo sihtasutuse Tartumaa Turism koduleheküljel).

Niisiis kujunes kahe algselt sarnase otstarbe ja ajalooga koha saatuse erinevaks. Vana-Kastre kindluskoht jäi kõrvaliseks, Varbeki lossi varemetele ehitati kõrts – hoone avalikuks kasutuseks. Pärimus sekundeerib sellele statistiliselt – neid kohti käsitlevates lugudes korduvad samad süžeed, kuid sama aja ja enam-vähem sama kogumistiheduse juures on Kantsi kõrtsi kohta tunduvalt rohkem jutte üles tähendatud.

Pärimus. Variantide võrdlus

Mälestused jõekindlustest Vana-Kastres ja Kantsi kõrtsi kohal Alevi külas moodustavad lugudetsüklid.² Sellesse kompleksi kuuluvad veel jutud maa-alustest käikudest, mis algavad või lõpevad kummaski jõekindluses ja mõistagi kulgevad jõe alt läbi ning viivad vastavalt kas Luunja või Kastre mõisa juurde.

Järgnevalt toon variante kõrvutades esile, missuguseid variatsioone ilmneb sama koha sama pärimuse edasiandmisel ja kuidas kahe sarnase ajaloo koha pärimus on suuresti sarnane ning milles avalduvad nende mõningad erinevused.³ Mõlema koha vaatlus ulatub 2003. aastani, kusjuures pole jäetud arvestamata tänapäevaste infovahendite osa pärimuse ja pärimusega seotud muu teabe levimisel. Näitetekstideks on kolm muistenditeisendit Kantsi kõrtsi kohta ja võrdluseks üks Vana-Kastre Linnamäe kohta, kuid detaile on võetud vaatluse alla kogu tekstikorpusest.

Järgnevalt analüüsin näitetekste.

Näide 1 aastast 1900, jutt Kantsi kõrtsist

*Ahja pool on kõrts, kus keller olevat, millest vanarahvas pallu jutte teab jutustada. Üks neist on järgmine. Kord jaaniöösel lähnud kõrtsimees keldrist viina tooma. Keldres, tükk maad edasi minnes, kustunud tal järsku [tuli] ära. Mees hakanud ümber silmitsema, näeb endast eemal tulekuma. Ta astunud lähemale, näeb: tütruk kuab sukka tule juures, tema juures mitu salve puulehe moodi kõlkaid täis. Kõrtsimeest nähes viinud tütruk teda ühe salve juure ja ütelnud:
"Tõsta põll ülesse."
Mees täitnud sõnalausumata käsku. Tütruk visanud mitu head kühvletäit*

Peamised sisulised pidepunktid

Kirjapanijale ilmselt tuttava koha osutamine.

Muistend keldrist ja inimese sattumisest keldrisse:

- inimene kohtub keldrisolijaga

- inimene saab keldrisolijalt juhiseid ja puulehti

Mare Kalda

puulehti mehele põlle ja keelanud, et ta enne põlle ei vaata, kui tuppa saab. Mees aga ei ole püsinud, avanud keldri suu juures põlle ja vaatanud... Kõlinal kukkunuvad lehed, mis rahadeks olid muutunud, põllest maha. Kõige püüdmise peale pole mees ühtegi kätte saanud. Mõtelnud veel raha saada, lähnud keldre tagasi, pole aga tüdrukut enam kusagil nähnud – olnud kottpime. Pidanud meelega mees tuppa minema, kus ta lugu naisele jutustanud.

Nüüd pole mees aga öösel rahu saanud; iga öösel olnud suurt kolinat ja mürinat kuulda. Kõik asjad olnud öösel ümber aetud. Mees mõtlenud: kuidas sarvikut kinni püüda? Naine annud head nõu, ütelnud:

“Pane tuli vaka alla, et öösi ülesvõtmist ei oleks, ja laadi püss hõbekuulidega!”

Mees nii ka tehtnud ja jäänud valvama. Kolinat kuuldes tõmmanud ta vaka tule pealt ära ja näeb enda ees halli habemega vanakest. “Põmm!” lasknud mees ja vanamees kadunud ära, ainult sinine suits jäänud aga järele, mis pea ära kadunud (H, Mapp 431/2 (1) < Tartu-Maarja khk, Ropka mõis – Johannes Kool (1900)).

● inimene ignoreerib juhiseid – vahepeal rahaks muutunud lehed kaovad

● elamisse tekib kolistaja-vaim

● hõbekuuliga tulistamine vabastab sarvikust.

Näide 2 aastast 1958, jutt Kantsi kõrtsist

Kantsi kõrts.

Kui sõita Emajõe mööda pärioolu Peipsi järve suunas, siis Kastrest paar kilomeetrit pärioolu näeb sõitja vasa-

Peamised sisulised pidepunktid

Kohatuvustus kohanimega.

kul kaldal suurt punastest telliskividest ja maakividest ehitatud suurt kivimaja. Selle maja kohta teavad vanemapõlve inimesed nii mõndagi ebatavalist ja huvitavat jutustada ümbruskonnas. Rahvasuus nimetakse seda kohta Kantsi kõrtsiks. See maja on ehitatud jõe äärde kõrgele kohale. Arvatavasti on see koht enne maja ehitamist täidetud ja kõrgendatud. Ümber maja on seitsme-kaheksa meetri laiune kanal, mis nüüd on tublisti juba täis kasvanud igasuguseid veetaimi. Nagu räägitakse, oleval siin olnud kunagi rootsiaegne kindlus. Sellepärast ongi ümber maja kanal, mille mõlemad otsad tulevad jõkke, et keegi ei saaks kergesti sinna juurde. Olevat olnud üle kanali ainult tõstesillad, mis ööseks oleval ära tõmmatud kindluse poole kaldale. Praegu enam see kanal jõega ühenduses ei ole, sest ta on täis täidetud.

Maja all on keldrid, mis praegugi on hästi säilinud. Rahvasuus räägitakse nende keldrite kohta järgmist. Seal oleval vangis üks kaunitar, keda mõnigi oleval näinud, kuidas ta öösel tuleval keldrist välja jõe äärde, peseval juukseid ja kuduvat sukka kuldvarrastega. Kunagi oleval keegi agar ja julge mees hakanud uurima neid keldreid ja oleval sattunud selle kaunitari juurde. Seal oleval olnud igasuguseid asju. Kaunitar käskinud mehel kohe tema juurest ära minna ja öelnud, et kui lähed, siis ära sa midagi puutu ja ära sa tagasi vaata. Kuid mehel tulnud himu sealt midagi näpsata ja vaadanud selja taha,

Osutus ajaloolistele seikadele – rootsiaegsele kindlusele.

Muistend keldrist ja inimese sattumisest keldrisse:

- viide üldteada pärimusele kaunitarist
- inimene kohtub keldrisolijaga

Mare Kalda

et kas kaunitar teda jälgib või ei. Kuid sel momendil, kui mees taha vaadanud, langenud talle midagi selga, nii et mees jäänud küüru. Ja sel mehel oli tõesti olnud küür seljas, kelle kohta seda räägiti. Kuid kust ta selle sai, on muidugi täpselt teadmata, kuid vanemate inimeste suus räägitakse nii.

Hiljem olevat see kindlus lammutatud või mõne sõja ajal purustatud ja ehitatud kõrts, mille järgi rahvasuus kutsutakse Kantsi kõrtsiks. Sealt ümbrusest on leitud mõnedki pisi- asjad, nagu metallrahasid, mis on pärit 17. sajandist. Samuti räägitakse, et neil keldritel olevat ka jõe põhja mööda salakäik, mis pidavat kuhugi maapinnale välja tulema. Niisugused on ümbruskonna vanema põlve rahva seas levinud jutud selle koha kohta. Kui pärida ja uurida vanemate inimeste käest, siis kindlasti võib veel mõndagi huvitavat kuulda. Seda peaks kindlasti tegema meie kodukohtade tundmaõppimiseks muistsetel aegadel (RKM I 4, 475/7 < Võnnu khk, Mäksa v – Silvi Ojamaa, Võõps- te kooli VI klassi õpilane (1958)).

● inimene sooritab keelatud teo

● tekib füüsiline puue

Osutus ajaloolistele seikadele – kindluse purustamisele.

Salakäik jõe all.

Osutus vanematele inimestele kui autori- teetsele allikale.

Näide 3 aastast 1986, jutt Vana-Kastre Linnamäest

Linnamäe kindlus on jõekindlus Rootsi sõja aegus. Tal on kividest alla tehtud sinna käigud ja asjad. Niisugune lugu on, et nad vist likvideeriva

Peamised sisulised pidepunktid

Osutus ajaloolistele seikadele – rootsiaeg- sele kindlusele.

selle asja üldse ära siit ja tuleb sakste elamine pääle, aga Linnamäe ei lase keegi puttu [s.t see piirkond peale Linnamäe asustatakse]. Jõe poole on välja kõik ja omaaegne rootsiaegne on ta tettu. Juttu olen kuulnu, et varandust on. Muidu es saa kätte, kui võeti ja minti alla ja ollu niisugune jutt, et kui alla lähel, es saa välla. Sisse läät, siis sisse jäät. Eks emad-isad hirmutasid ka omal ajal, et ei saa välla (RKM II 395, 438/9 (1) < Võnnu khk, Kaagvere k – Mall Hiie-mäe < Arnold Soosalu, 72 a (1986)).

Viide aardemuisten-dile.
Hoiatus varitseva ohu eest.

Näide 2 on mõnevõrra erandlik selles mõttes, et kogu jõekindluse jututsükkel esitati ühe tekstina. Arhiivitöö kogemus lubab väita, et pigem moodustub üks variant, üks terviktekst tsükli mõnest alateemast, kusjuures viidatakse ka mõnele teisele tsükli osale. Kantsi kõrtsiga seotud pärimusest moodustavad suurima rühma jutud hoonealustest keldritest, kusjuures enamasti on tegu keldritesse peidetud varanduste ja nende valvajaga (nagu näide 1). Seega on näide 2 ka nimetatud aspekti poolest erandlik, kuivõrd keldrikau-nitar käitub näkina ega anna keldrisse tulnud või sattunud inimesele mingeid varandusi, nagu see on enamikus variantides. Pangem tähe-le, et näite 2 kirjapanija ei kasutanud kordagi näki nimetust. Teised motiivid – dialoog või selle kaudne edasiandmine, hoiatus midagi tegemast, keelu rikkumine ning järgnev füüsiline puue – korduvad variandist varianti omakorda varieerudes. On märkimisväärne, et vanas jutuversioonis (näide 1) ei ole sisusse segatud ajaloolise päri-muse elemente. 1939. aasta kohamuistendite kogumisvõistluse teks-tides esindab ajastamist sisulõik, mille järgi olevat varanduse keld-riisse jätnud Rootsi kuningas, kes pannud oma tütre valvuriks. Kõige ajaloolisemalt kujundatud on õpilaste kirjapanekud aastast 1958, mil tollane Tartu rajooni haridusosakond korraldas kontrolltöö nime all muistendikogumise (eriti “ajaloolised” on Aru kooliõpilaste tööd, mõnevõrra vähem Võõpste kooli kirjapanekud köites ERA I 4; kogumise üldandmeid vt Peebo 2002: 222). Hoolimata nimetatud aktsiooni iseärasustest – või ehk just nende tõttu – ei arva ma, et kooliajaloo-likke lõike peaks tekstidest kuidagi välja filtreerima, ainekogu eba-

Mare Kalda

autentseks kuulutama vms. Ja ma ei pühendu praegu selle väljaselgitamisele, missuguse ajalooramatute missugune peatükk siin käiku lasti. Nähtavaks saab protsess, kuidas õpetatud ajalookirjutuse tekst astub dialoogi pärimusega – kumbki ei tõrju teist kõrvale.⁴

On ühtviisi võimalik, et osa tekste pandi kirja juba varem peetud dialoogi tulemusena, s.t. juba eelmine jutustaja oli niisuguse seose loonud, ja et teise osa moodustavad tekstid, kus dialoog pärimuse ja kooliajaloo vahel loodi just hetk tagasi ning *kontrolltöö* on uue seose esimene dokumenteering. Klaus Graf on švaabi muistendeid uurides näidanud, kuidas kodulooõpetus osales pärimuse vahendajana (Graf 2003: 26). Meie näite puhul tegeldi pärimusega emakeeleletunnis.

Näites 1 on esitatud muistend keldrist ja inimese sattumisest keldrisse nagu kahe “vigase” aardejututüübi kombinatsioon peamise jututüübiga P 316 (*Tervisekahjustus või muud õnnetused kokkupuutest valvuriga / kuradiga* – varanduseleidja jääb vigaseks, hullub või sureb; või varandus toob õnnetust järeltulijaile (tüpologia edaspidi Kalda 2001: 106–113 järgi)). Jututüübi P 219 süžee põhiliin: keegi näeb tuld põlemas, saab tule ääres olijatelt süsi kaasa, hiljem on nende asemel kuldrahad; jututüübi P 71 pealiin: leitud kuldrahad muutuvad haavalehtedeks või muuks kasutuks prahiks. Et juhise rikkumine põhjustab poltergeistinähte, kusjuures tõik, et lahenduse leidmiseks kasutatakse hõbekuuli, ei ole aardejuttudes kuigi tavaliine. Tüübiviga seisneb selles, et kuigi mainitakse keldris põlevat tuld, pannakse rüppe mitte süsi, vaid puulehti, ning selles, et saadud kuldrahad ei muutu millekski, vaid kaovad.

Hoolimata kahe näitemuistendi teatud erandlikkusest järgivad lood Kantsi kõrtsist jututüübi P 316 põhisüžeed. Korduvad motiivid on alati minek keldrisse, kohtumine keldrisolijaga ja järgnev tervisekahjustus. Nimetatud etapid varieeruvad motivatsiooni ja põhjuse-tagajärje seoste esituse poolest.

Keldrisse läheb inimene kas uudishimust, teadlikult varandust otsima (lugu peidetud varandusest meenub vaesele puulõhkujale, kes *hakkas otsima väljapääsu viletsusest* E 82298/300 (1) < Võnnu khk – Nora Roosen < A. Treffner (1932)) või mingil argiotstarbel (nagu näites 1). Suurepärase jutustaja Kaarel Jürjensoni räägitud loos märkab inimene avatud keldriust juhuslikult, kui läheb jõe silmi pesema (ERA II 54, 77/8 (66) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, snd 1868 (1932)). Üks mees olevat läinud *preiliga jutule* kihlveo peale (RKM II 367, 40/1 (9) <

Mare Kalda

Foto 2 ja 3. Üleujutus Emajöel. Fotod erakogust.

Mare Kalda

Maarja-Magdaleena khk, Papiaru k – Mall Hiimäe < Salme Põdra, snd 1905 (1983)). Mõnikord ei mindagi keldrisse, üksnes üritatakse vaadata läbi avause. Jutu tegelaseks võib olla konkreetne isik, kuid on ka üldsõnalisi muistendilikke määratlusi *mees, uudishimulik mees, keegi kullahaige*.

Keldrisolijat võidakse mainida jutu ekspositsioonis, kuid jutu-tegelane ei tarvitse olla temast teadlik enne, kui teda keldris kohtab. Sagedamini on seal naine või preili, kelle Rootsi päritolu rõhutatakse mõnes variandis. Keldrisolijaga koos võib valvata koer, kes üldjuhul asjasse ei sekku, kuid võib põhjustada jututegelases hirmu:

[---] *Ukse kõrval nurgas istunud ilus naisterahvas, kudunud sukka. Tema jalgade ees maganud väike koer* [---] (ERA II 239, 269 (35) < Tartu-Maarja khk – Alfred Sõmer, Kavastu algkooli õpilane < rahvasuust (1939)).

Koer võib muutuda ohtlikuks muistenditegelasele, kes tahab keldrist väljuda (ERA II 240, 653/4 (10) < Võnnu khk, Kastre-Võnnu v, Kastre as – Erna Aiaste, Võõpste algkooli õpilane < Otto Aiaste, 55 a (1939)). Mõnikord mainitakse, et tüdruk keldris koob.

Rohkem varieeruvad teod, mille eest tüdruk keldrisse sisenejat hoiatab ja mis põhjustavad järgneva tervisekahjustuse. Üks edasist süžeeikäiku kujundav motiiv on ukse kinnipaneku keeld. Hoiatust ignoreeritakse, sest vastaspoolt kahtlustatakse kavaldamises. Kaarel Jürjensoni variandis sulges jututegelane Peeter P. ukse, et takistada kellelgi teisel rahatoomist (ERA II 54, 77/8 (66) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, snd 1868 (1932)). Kavastu algkooli õpilane Alfred Sõmer kirjutas ukse kinnipaneku põhjuseks hirmu, et *võib-olla ässitab koera tagant kallale* (ERA II 239, 269 (35) < Tartu-Maarja khk – Alfred Sõmer, Kavastu algkooli õpilane (1939)). Ühe Võõpste kooli õpilase kirjapandud versioonis lükati uks kiiresti kinni, et valvur ei näeks, mida keldrist kaasa võetakse (ERA II 240, 653/4 (10) < Võnnu khk, Kastre-Võnnu v, Kastre as – Erna Aiaste, Võõpste algkooli õpilane < Otto Aiaste, 55 a (1939)). Omaette jutuarenduse moodustavad muistendid, kus tegelane märkab keldris saapaid ja loodab need endale saada. Kuid ta tohiks võtta ainult seda, mida annab keldrikaunitar. Sellist redaktsiooni esindavad Matthias Johann Eiseni kogus leiduv tekst, kus keldriskäija ongi suisa paljajalu (E 82212/3 (2) < Võnnu khk, Kastre-Võnnu v, Kastre mõis – Gerta Linde < Liis Jakobson (1932)), ning

mõned Võõpste kooli õpilaste üleskirjutused aastast 1958 (RKM I 4, 427/8 (1) < Võnnu khk, Mäksa v – Helgi Haljaste, Võõpste kooli õpilane (1958)).

Kõik ihuvead, mida lubamatusse kohta sattumine põhjustab, on pöördumatu iseloomuga. Eri variantidest väljakirjutatud häiretest moodustub raskete puute loetelu: pimedaksjäämine, pimedaksjäämine koos hullumisega, nägemiskaotus ja surm mõne aja pärast; 1958. aastast varasemates variantides ei nimetata kurtust, kuid Võõpste ja Aru koolilaste kirjapanekutes lisandub ka see puue, samuti parandamatu seljavigastus.⁵ Keldrisse sattumise järgseid raskeid vigastusi on pärimuses püütud ka seletada – nimelt keldrisse kogunevate gaaside mürgitusega (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 165–166).

Kantsi kõrtsi muistendi puhul kerkib küsimus jutu aardemuistendlikust tähendusest üldse. Kas loo tegelane saab kulla oma valdusse või mitte, jääb kuidagi teisejärguliseks, otsekui unustatakse ära, narratiivne energia suunatakse keelu ja selle rikkumise episoodile. Nimelt saab mõnes variandis tegelane kulla oma valdusse ja jutuarenduses aarde edasist saatust ei mainita (näites 1 on aarde kaotsimineku motiiv küll olemas). Aarde saamine või mittesaamine ei kuulu muistenditüübi P 316 tüübitunnuslike motiivide hulka, nii paradoksaalne kui see aardejutu seisukohalt ka pole (tüübitunnuslike motiivide hierarhiast aardemuistendite näitel vt Kalda 2001: 22–26).

Varasemate ja hilisemate variantide võrdluses tuleb välja mõningaid jutuarenduslikke iseärasusi. Rüppeviskamise motiiv esines näiteks 1900. aasta teisendis (kuid harva hilisemates), 1958. aasta kirjanekud pikendasid tervisekahjustuste loetelu; 1986. aasta ekspeditsioonil ei salvestatud ühtegi muistendit Kantsi kõrtsi kohta, kus oleks leidunud episood varanduste olemasolust keldris. Kolmest teisendist kahes lahendati sundametis keldrisolija probleemi ja kahes andis informant vaid vihje või resümee, näiteks:

Kantsi kõrtsi juuren peab olema [---] Kastre kõrtsist on palju igasuguseid jutte, vaimudest ja... Ma nüüd ei ole sääl käinu, vanasti tõime heinu Piirissaarest Tartu, vanasti käidi, siis sääl peatati (RKM II 395, 428 (3) < Võnnu khk, Kaagvere k – Mall Hiimäe < Johannes Sõõru, snd 1911 (1986)).

Mare Kalda

Rohkem kui lühikokkuvõtte Kantsi kõrtsi kohta esitas 1987. aastal Salme Otsa Võnnu alevis. Tema variant on kummituslugu häälestest ja kõminatest, mida põhjustavad kunagised kuriteod ja mis ei lase kellelgi magada (RKM II 411, 320 (1) < Võnnu khk, Võnnu al – Heiki Valk (1987)). Kahe hilisaegse teate sisuks on meenutus salakäigu olemasolust Kastre mõisa alt Kantsi kõrtsi (RKM II 396, 53 (1) < Võnnu khk, Kastre k < Viljandi l – Sirle Pent < Aino Štern, 61 a (1986) ja RKM II 396, 57 (1) < Võnnu khk, Kastre k – Sirle Pent < Kaarin Rasin, 78 a, Pauliine Rasin, 83 a (1986)).

Üks teisend kirjutati üles 1983. aastal mõnevõrra kaugemalt, Maarja-Magdaleena kihelkonnast, kusjuures informant küsis üleskirjutaja käest, kas too ikka teab, missugusest kohast on jutt (RKM II 367, 40/1 (9) < Maarja-Magdaleena khk, Papiaru k – Mall Hiemäe < Salme Põdra, snd 1905 (1983)). Selleski keskendus jutt preili päästmise abinõudele (jutu tegevuskoht on kaugel ja nähtavasti sellest tingituna kirjeldus ähmastub). Et varasemates teisendites pööratakse nii vähe tähelepanu keldrisolija hinge päästmisele, pole just ootuspärane. On üllatav, et ajaliselts üksteisest kaugemale jäävates variantides leidub väikeste üksikasjade kokkulangevusi, näiteks jaaniööl kui erilisel ajal avatud kelder 1900. aastast (näide 1) kordub ühes 1958. aasta teisendis (RKM I 4, 488 (3) < Võnnu khk, Mäksa v – Madis Vider, Vööpste kooli õpilane (1958)). Viimati mainitud näide erineb teistest Kantsi kõrtsi tsükli muistenditest selle poolest, et mujal ei juhatata varandust unes ja kullavalvuriks pole sõjariides mehed.

Mõneti sarnase ajaloo Vana-Kastre jõekindluse kohta on teatud ligilähedaselt samu pärimusi (näide 3). Ka siin on kõneldud jutte keldritest, kus midagi peidus, ka siin on raamistatud lugusid Põhja-sõja sündmustega, ka siin on keldriskäikudest jäädud pimedaks ja halvatuks ning maa-alune käik on siin viinud jõe alt Luunja mõisasse (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 94–95). Koht jäi füüsilise ruumikasutuse mõttes kõrvaliseks varem kui Kantsi kõrts. Juttude sisulist põhiliini järgivaid üksikseikades varieeruvaid teisendeid, mida on rohkesti arhiveeritud Kantsi kõrtsi kohta, läks käiku vähem.

Kui Vana-Kastre Linnamägi püsib jätkuvalt enam-vähem puutumatus seisukorras, siis endine Kantsi kõrts Alevi külas ehitatakse uuesti üles – Emajõe Suursoo looduskaitseala administratiivhooneks (Niitra 2002: 4). Koht kui märk maastikul saab uue sisu, hakkab täitma uut otstarvet, võib koguni öelda, et ärkab uuele elule. Ja nüüd on meil võimalik näha, kuidas meedia demonstreerib ennast

kui tänapäevast pärimuse levikukanalit (sellest Selberg 1993: 203; Smith 1999: 6 jt). Nimelt ilmus Emajõe Suursoo tutvustuse sabas lugu Kantsi kõrtsi neitsist:

Näide nr 4 aastast 2002, hiliseim, ajalehes ilmunud variant:⁶

Kantsi kõrtsi neitsi.

Kantsi kõrtsi all on kinni müüritud kelder, kus elab üks neitsi. Kindla aja tagant avaneb lühikeseks ajaks keldri üks ning kui sinna satub mõni inimene, võib ta rikkaks saada. Neitsi saab keldrist vabaks ainult siis, kui on jaganud varandust hulgale inimestele.

Nii juhtuski ühe varahommikul Koo-sa jõelt tulnud vaese kalamehega, et ta nägi Kantsi kõrtsi juures valgust ning läks uudishimust kantuna uksest sisse. Mees nägi ruumis musta koera ja naisterahvast, kellelt küsis piibule tuld. Naine kutsus ta kolde äärde ja pani mehele särgisiilu sisse kühvliga tuliseid süsi.

Seepeale jooksis mees välja, puistas söed jõe kaldale ning läks koju ja heitis magama. Ärgates vaatas ta, kas särgisiil on kõrbenud ka, ent särgil polnud midagi viga ja hõlmast kukkus välja hoopis kuldraha. Mees läks jõe kaldale tagasi ja leidis sealtki kuldraha.

Rikas naaber sai vaese mehe õnne saladuse teada ja läks samuti Kantsi kõrtsi kulda nõutama. Ka tema sai süsi särgisiilu sisse, ent lahkudes kee-

Peamised sisulised pidepunktid

Koha osutamine.

Muistend keldrist ja inimese sattumisest keldrisse:

- kestev pärimuslik eeldus: kelder avaneb kindlal ajal ja valvaja hing saab rahu

- inimene kohtub keldrisolija(te)ga
- inimene saab keldrisolijalt piibule tuld ja söed rüppe

- söed muutuvad kul-laks

- katset kordab teine proovija

Mare Kalda

las neitsi tal keldriust enda järel kinni panna. Mees lõi aga ukse ikkagi kinni ning kuulis ukse tagant häält, mis ütles:

“Nii pimedaks jäävad sinu silmad, nagu sina panid mu siia pimedasse kinni.”

Nii sai mees oma rikkuse, aga jäi silmist pimedaks.

- inimene saab keldrisolijalt juhised
- inimene ignoreerib juhiseid

- tekib füüsiline puue.

Postimehe informandi Urmas Kalla põhiallikas on tema enda sõnul *murdekogumik*, täpsemalt Liisa Pärsimilt 1958. aastal murdekeele kogumisel lindistatud muistend pealkirjaga “Varbeki kantsi varandus”, mis ilmus raamatus 1970. aastal (Keem 1970: 288–290). U. Kalla variandi uudne joon on varandusliku vastanduse *vaene kalamees – rikas naaber* sissetoomine, välja on jäetud andmed jutustaja sugulussidemetest eelmise informandiga ja kahandatud on loo moraali-osa. Tegelikult võiks teksti nimetada ka *Postimehe* variandiks, sest arvatavasti on muistendit töödeldud keegi toimetajatest.

Kõik 1986. ja 1987. aastaks kadunud jutuepisoodid on tagasi, tüübi P 316 (*Tervisekahjustus kokkupuutest valvuriga*) põhijoont võrtsitavad tüüpide P 218 ja P 219 tunnusmotiivid *Piibule tuld* ja *Söed rüppe*. Ei jäeta märkimata varanduse kättesaamise motiivi. Narratiivse elegantsiga võetakse mängu teine proovija ja alles temaga juhtub saatuslik õnnetus. Kas sellest piisab, et puhuda uuesti hõõgvele kustuva pärimuse söed? Ja kas pärimus ikka ongi kustunud? Muistendi eluea etapilisust on iseloomustatud mitmeti jutu tekkimisest selle täieliku unustamiseni (Ellis 1989: 35–36; Hiiemäe 1978: 49, 62–64, 117 jt). Kuid peaaegu igas käigusoleku etapis alates teisest võib mingi tegur aktiviseerida teksti sel kombel, et teda hakatakse jälle mingi aja jooksul, mingis kontekstis jutustama või – miks ka mitte – teda lugeda tahtma tema tervikkujul. Kas lugu Kantsi kõrtsi neitsist taaslülitub täiuslikus sõnastuses (nagu näide 4, millest puudub vaid ajaloomõõde) pärimusse, mis on seotud uuesti märgistatud Kantsi kõrtsiga, kas see hakkab kuuluma *Emajõe jõeriigi* diskursusse (vt allpool), nii nagu juba mingi osa pärimusest on asetatud mitmete Eesti looduskaunite paikade kui turismiobjektide tutvustusse, näitab aeg.

Kellele aga ei anna rahu küsimus muistenditõe ja reaalsuse vahekorras, peaks leppima tõsiasjaga, et suuri keldreid ja käike ei saa

jõeluhale rajada. Need oleksid kindlasti suurema osa ajast vett täis. Varbeki linnuse arheoloogiliste uurimiste käigus ei leitud ühtki sellist keldrit, kuhu oleks vabalt ära mahtunud varanduseihkaja, aarde valvaja ja kullakastid ning oleks veel jäänud ruumi, et uksemi taganeda. Arheoloog Andres Tvauri kommenteeris keldriprobleemi nii: Üks “veinikeldrikene”, vaid mõne ruutmeetri suurune, on siiski kõrtsi põranda all ehitise loodenurgas olnud. See ei ulatu otseselt maa alla, poole keldri kõrgusest moodustab kõrtsi enda alusmüür. Kuid muistendi tegevuskohaks saamiseks sellest ilmselt piisas.

Pärimus Põhjasõjast ja laeva uppumisest

Ilmeka ajaloolise pärimuse sisuks Kastre-Kavastu piirkonnas on Põhjasõja jõelahing 1704. aastal. Ajaloolane Helmut Piirimäe kirjutab sõjasündmustest:

Tartu suunal algasid Vene vägede operatsioonid laevastike kokkupõrkega Emajõel mai algul 1704. Ennetades rootslaste jõudmist järvele, saatsid venelased pärast jääminekut laevadel üle Peipsi rohkem kui 9000 meest 18 suurtükiga. Mõõda jõge liikunud vägi jõudis 3. (4.) mail kümne kilomeetri kaugusele Kastre ja saadeti seal maale.

Sama päeva hommikul alustas Rootsi laevastik kapten Gustav Löscherni juhtimisel 14 laevaga (millest neli olid suured ja relvastatud enam kui kümne suurtükiga) liikumist Tartust allavoolu Peipsi suunas. Laevade meeskonnas oli kokku 320 madrust ning nende pardal 250 sõdurit. Vene laevastiku lähenemisest luureandmed puudusid. Alles Luunjas saadi teada vastase jõudmisest Emajõe suudmesse.

Seevastu äsjamaabunud Vene vägedele oli Rootsi laevastiku tulek teada ning nad sulgesid üksteise külge kinnitatud palkidega Kastre juures jõekitsusel laevadele tee. Mõlemal kaldal ootasid rootslasi suurtükkidega relvastatud jalaväepolgud. Allavoolu liikuv Rootsi laevastik sattus lõksu. Kitsas ja kiirevooluline jõgi ei võimaldanud manööverdämist. Enamik sõdureid hüppas vette, et pääseda kaldale. Esimestelt laevadelt maabunuid ootas lahing kaldal asuvate Vene vägedega, tagumised võisid end päästa põgenemisega metsa või tagasi Tartu suunas. Kolme tunniga oli lahing rootslaste jaoks kaotatud. Laevastiku

Mare Kalda

juhataja andis käsu lipulaev "Carolus" püssirohutünne süüdates õhku lasta ning hukkus koos oma meestega. Venelaste saagiks langes 12 laeva 86 suurtüki ja rikkaliku sõjavarustusega (Laur & Tannberg & Piirimäe 2003: 35–36).

Võrreldes Kantsi kõrtsi ja Vana-Kastre Linnamäega seotud pärimusega on jõelahingu kajastustes ajalooliste seikade (taas)esitus oluliseks komponendiks. Lugu Rootsi lipulaeva õhkulaskmisest kuulub siin faktina ajaloolise pärimuse kompleksi ja on välja arendatud seotuna akadeemilise ajalookirjutusega, kooliajalooaga. Ajaloolise traditsiooni moodustavad möödunud kõnelevad jutustused, millel on oma tähendus käesoleval ajal, mis on ajalisel ja ruumilisel fikseeritud, mida ei anta edasi ainult lühikese aja vältel ja millel on mõju olnud ka väljaspool teaduslikku uurimist. Selline pärimus ei tarvitse olla müütiline ega teab mis ürgne ning on seotud õpetatud ajalookirjutusega (Graf 2003: 8–9).

Võnnu kihelkonna pärimuse levikut on kindlasti mõjutanud ajaloolase ja kirikuõpetaja Eduard Philipp Körberi eestikeelne käsikiri "Võnnu kihelkonna ajaraamat" 19. sajandi alguskümnenditest. Juba 19. sajandil kirjutati ajaraamatut ümber. Näiteks Võnnust pärit kunstnik Gustav Mootse meenutas oma mälestustes, kuidas ta originaalkäsikirja ümber kirjutas ning et tema ärakirjast tehti omakorda palju ärakirju ja äraärakirju (Mootse 2003: 82). Huvitav on teinigi seik G. Mootse meenutuste seas, mis pärineb kunstniku isalt. Nimelt olevat kõster käsikirjalist ajalugu kihelkonnakoolis õpilastele ette lugenud. Eesti Kultuuriloolises Arhiivis on hoiul neli käsikirja eri ajastutest, millest ühes osutatakse eelmise ümberkirjutuse allikale (EKLA, f 200 EKS st-ar 13:3). J. Jalajas saatis 1888. aastal ühe peatüki käsikirjast Jakob Hurdale, kuna pidas seda *tähelepanemise vääriliseks* (H II 29, 9/16 (1) < Võnnu khk, Kurista v – J. Jalajas (1888)). Võnnu teabekeskuse juhataja Tiiu Meeritsa eestvõttel avaldati käsikiri (õieti sellesama Gustav Mootse ümberkirjutus) 2003. aasta sügisel raamatuna. Arvestatav kirjalik allikas aitas järelikult juba rahvaluule suurkogumisele vahetult eelnenud ajal korrigeerida kohalikke teadmisi ohvrikohtadest, vanaaegsetest karistusviisidest ja Mõrsjasilla muistendist. E. P. Körberi väikekroonikas on jõelahingu põhi-etapid ära mainitud kirikuõpetaja Johann Swenske ametiaja jooksul juhtunud sündmuste hulgas (Körber 2003: 28).⁷

Laevastiku hävitamise ajaloolise pärimuse tekste täiendavad seosed Kantsi kõrtsi loo, maa-aluste käikude ja ümbruskonna koha-

nimeseletustega. Huvitava episoodi sõjajuttudes moodustavad informantide seletused iseenda suhtest pärimuse sündmuspaigaga ning jutud vraki otsimisest. Kuigivõrd on hakanud varieeruma laeva ja sõjavarustuse uppumiskoht. Kastre-Kavastu piirkonnast tunduvalt kaugemal tehtud üleskirjutustes muutub see ähmaseks, näiteks on laeva hukkumiskohaks pakutud paika, mis asub hoopis Haaslavalt Tartu pool, või isegi Vana-Kastre kantsi piirkonda (RKM I 4, 21/2 (1) < Võnnu khk – Kulla-Ilona Allmann, Sillaotsa kooli õpilane < õemees (1958)).

Näide 5 aastast 1958, jutt Kastre lahingust

Kastre lahing.

Umbes 300 aastat tagasi puhkes rootslaste ja venelaste vahel sõda, mida nimetatigi Kastre lahinguks. See sõda puhkes Kastre läheduses. Venelased tulid Peipsi poolt Tartu poole oma laevastikuga, kuid põrkasid kokku rootslastega. Nad ei saanud Tartu poole tulla, sest Rootsi laevastik oli ees. Venelased pidasid nõu, mis teha. Rootsi laevastik asus jõekäänakus. Nad otsustasid kaevata kaevandiku jõe käänaku kohalt, mis viiks rootslastele selja taha. Venelased kaevasidki ühe ööga kaevandiku, rootslastele märkamatu. Kui rootslased märkasid, et nad on vaenlase poolt sisse piiratud, ei tahtnud end kätte anda kõigi sõjalaevadega, mis olid varustatud igasuguste lõhkeainetega ja tollaegsete relvadega, lasksid oma laevad õhku.

Rahvajutu järele olevat ühe laeva mast lennanud Kastre lähedusse metsa, mis olevat praeguseni seal. Praegu Kastre juures Emajõe põhjas olevat

Peamised sisulised pidepunktid

Jutustus sõjasündmustest:

- vägede dislokatsioon
- ettevalmistus lahinguks
- rootslased satuvad löksu
- rootslased hävitavad laeva.

Laevamast on metsas alles.

Mare Kalda

tammepuust laevavrakk ning sinna on pandud jõevalitsuse poolt tähis, muidu teised laevad on välja kistud jõest, takistades laevateed.

Veel teine koht rahvajutu järele olevat Vööbste küla lähedal org ja mägi, mida nimetatakse praeguseni Vorstimäeks ja Vorstioruks, kuhu olevat selle plahvatuse tagajärjel laeva ja meeskonna riismed kukkunud. Sellega siis lõppeski lahing venelaste võiduga ja Rootsi laevastik sai hävitatud (RKM I 4, 455/6 (1) < Võnnu khk, Mäksa v – Hele-Mall Suits, Vööpste kooli VI klassi õpilane (1958).

Laeva riismed ja kohanimeloo

Näide 6 aastast 1939

Põhjasõja ajal on üks Rootsi sõjalaev Kastre alla Emajõe põhja lastud, kus ta praegu veel jõe põhjas lamab.

Kord Kastre parun von Essen lasknud sellele laevale trossid külge siduda ja rakendanud härjad ette vedama. Suure vedamise pääle kerkinud laevapõhi vee pääle.

Korruga tulnud laevast väike punane koer välja, haukunud paar suutäit, siis kadunud ära. Sellejärele lastud laeval trossid küljest ära võtta ja laev vajunud jõepõhja tagasi (ERA II 239, 271 (37) < Kodavere khk – Alfred Sõmer, Kavastu algkooli õpilane (1939)).

Peamised sisulised pidepunktid

Laeva põhjaminek.

Laeva ülestõstmise katse.

Viirastuslik takistus.

Näide 7 aastast 1986

Kants on Emajõe ääres. Nüüd on ära lõhutu. Seal on üks Rootsi laev põhjas ollu, muda sees seal kantsi all põhjas. See on allpool Kastre mõisa, too kants. Kepiga katsud või latiga, siis kõmisevat all. Oli katsunu, et kõmiseb – vend, kui kalal käis, oli katsunu. Eks nad purjelaevad ollu või mingi muu – sõudepaat või... (RKM II 395, 212/3 (50) < Võnnu khk, Vana-Kastre k – Mall Hiimäe < Hilda Kuldma, 83 a (1986))

Peamised sisulised pidepunktid

Kohaosutus.

Laeva jõe põhjas saab latiga katsuda.

Näidetest kõige inforikkam on viies tekst. Informant on mitu pikka lauset pühendanud lahinguolude kirjeldamisele. On näha teadlik vahetegemine, ajaloojutustusele järgneb vahelause, mis osutab teabe erinevale allikale: *rahvajutu järele olevat...* Näites 6 on keskendunud laeva väljatoomise katsele, ilmneb mütologiseerumiskaldumus, sest väike punane koer ei ole kindlasti materiaalse maailma tegelane. Näide 7 ühendab teate laevast jõe põhjas kui pärimusliku info ning isikliku tõestuse, et see tõepoolest nii olevat (selles näites kontrollis veealust objekti küll jutustaja vend, kuid on ka minajutustusi).

Ajaloolise pärimusega luuakse kunagi toimunu, s.t ajas aset leidnud sündmuse ja jutustamishetke ruumi vahele seos. Sündmuse materiaalsed tükid jutustatakse seosesse oma kaasaegse ruumi punktidega, ümbritseva maastikuga. Laevariisimetest ümberkaudsetes soodes on juttu mitmes (täpsemalt 15) teisendis, laialilendamise motiividest on saanud kohanimede seletusjuttude elemendid. Inimkeha tükid kukkusid Võõpste lähedale orgu ja oru nimeks sai Vorstiorg (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 236 ja näide 1); laeva mast paisati Marjasohu ehk Viira metsa ja see on seal veel praegu alles. Kui Lemming ja Ilse Rootsmäe kogusid Võnnu kihelkonna pärimust, said nad kontakti inimestega, kes mäletasid laevatükke näinuid. Üheksa L. ja I. Rootsmäe informanti teadsid nimetada rusude kukkumiskohti, ei puudunud ka tulevikku suunatud motiividega lugu mastist kasvanud pihlapuust, mis tõestaks Rootsi võimu tagasi-

Mare Kalda

tulekut meie maale⁸ (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 191). Rootsi motiivi kohta tuleks märkida veel seda, et kui mujal Eestis on tekstisisesed osutused Põhjasõja käigule ähmastumas, siis lugu Rootsi kuningliku lipulaeva õhkimisest Emajõel ei kaota ikka veel ajalist konkreetsust.

Pärimus, mis on seotud otseselt laevavrakiga jões, ei ole jäänud paljalt verbaalselt väljenduma. Laeva ülestõstmise katsed on andnud omakorda ainet uute lugude sünniks, kus korratakse ka vanu episoodide. Kas otsijad tegutsevad õpetatud ajaloo põhjal ette valmistatud andmete järgi või pärimuse abil, sellel polegi suurt vahet. Nii ammuse sündmuse puhul on ka kirjutatud ajaloo andmete tähendus sarnane pärimuslike andmete tähendusega. On ainult illusioon, justkui tagaksid täpsuse ja tulemuslikkuse 19. ja 20. sajandi ajaloolaste koostatud kirjeldused, mis on samuti ainult tekstid.

Akadeemilise Rahvaluule Seltsi kõnekoosolekul Kavastus 2003. aasta oktoobris täiendasid kuulajad autori teadmisi laeva leidmise katsetest sellega, et meenutati sõjaväestatud otsinguid 1960. aastatel. Seni vististi värskeima ja tehniliselt täiuslikuma allvee-ekspeditsiooni korraldas Eesti Meremuuseumi praegune allveeosakonna juht Vello Mäss. Nädalalehes *Eesti Ekspress* ilmus 30. juulil 2003 artikkel, milles kirjeldati Vello Mässi edu "Russalka" leidmisel merepõhjast, kuid tagasivaatavalt meenutati ka tema otsinguid Emajões, mis tookord tulemusi ei andnud. Ajakirjanik Juhani Püttsepp jutustas lehelugejaile laeva leidmise katsest:

*Nagu krokodill roomas **allveearheoloog** Vello Mäss Emajõe mudases ja kottpimedas põhjas ringi, käsikaudu enda ümber kobades. Viimaks sattus pihku kummaline ese.*

Suurtükke ja tuleraudu, laevanaelu ja tekiplanke – mida kõike Vello Mäss polnud vetesügavikes enne komanud, kuid mitte sellist asja: ühest otsast kõva ja sile, aga teisest otsast läheb justkui karvaseks.

Siis löi kätte hirmus valu. See oli üsna suur vähk, kes oma hiiglasõraga uudishimuliku vrakiotsija väikest sõrme pitsitas. Otsitav, 1704. aastal Kastre lähistel uppunud Rootsi lipulaev Carolus jäi tookord Emajõe põhjast leidmata ja lebab praeguse ni kuskil seal, oma rusuhauas [---] (Püttsepp 2003).

Seletuse sellele, miks rususid ei leita, võiks leida hilisematest ajaloo-sündmustest. Teise maailmasõja ajal toimusid siin jõeületamislahingud ja piirkonda pommitati tugevalt (mälestuste hulgas näiteks ERE II: 202; suulised teated autorile 1980. aastatest).

Mare Kalda

Ometigi ei leidu pommitamise fakti laevapärimuses, kus väidetakse, et suviti kasvab laevavrakil rohi, mis ulatub veest välja vms (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 226). Oletan, et alateadlikult pole tahtnud rikkuda ega muuta seda kunagi toimunu ja jutustamishetke ruumi vahelist seost. Sõnades välja öelda, et vrakk on lõplikult kadunud, tähendab kvaliteedi muutust laevaga seotud pärimuses. Kunagi see kindlasti toimub. Allvee-ekspeditsioonide korraldamine annab tunnistust seose kestmisest, väide jõe segipommitamisest – seose muutmisest.

Pärimus ja Emajõe kui piiriga seotud kohaidentiteet

Et piki Emajõe kulgeb tegelikult ajalooline Võnnu ja Tartu-Maarja kihelkondade piir ning kolme paigaga seonduvaid jutte on talletatud inimestelt nii jõe põhja- kui ka lõunakaldalt, tekib küsimus: kelle omad on jutud Vana-Kastre Linnamäest, Kantsi kõrtsist ja laevast jõepõhjas? Kas jutustaja, kes vaatab Luunjast Kaagvere poole ja meenutab teateid Vana-Kastre Linnamäe kohta, peab seda teise

Foto 4. Vaade Emajõe Vana-Kastre küla kohal. Ain Kalda foto 2003.

Mare Kalda

kalda asjaks, teise rahva jutuks? Kas Kastre mõisast jõe le vaatajal on olnud põhjust pidada Kantsi kõrtsi teise kalda värgiks nii tõsiselt, et juttu selle kohta ei huvitaks? Küsimust komplitseerib veel asjaolu, et teatud perioodil kuuluski Alevi küla, kus Kantsi kõrts asub, Kastre mõisa juurde. Probleemi püstitamine jõepõhjas lebava objekti ja jutu omandiõigusest oleks iseenesest lausa absurdne. Mõnedes seostes on otstarbekas jõge kui piirkondade selget looduslikku eristajat esile tuua, näiteks administratiivses asjaajamises. Ka praegused valdade piirid lähtuvad jõest: põhjakaldal on Luunja, lõunakaldal Mäksa vald, kuid Emajõe suudmeala sood koos Koosa järvega asuvad hoopis Vara valla territooriumil.

Jõe kui loodusliku piiriga on olnud kohalikel inimestel tegemist kogu aeg ja on ka praegu. Mitmesugustel põhjustel on vaja jõge ületada, jõel liigelda, suurvee aegu karta üleujutusi ja selles mõttes pole tähtis, kas teisel pool vett on võõras kihelkond või jätkub oma. Kaldaäärse elulaadi komponendid olid traditsiooniliselt kalapüük (ka Peipsil), heinategu suudmeala heinamaadel, marjakorjamine soodes, praamiga jõeületamine, piimavedamine jõeäärsete asulate meiereidesse, peatused veeäärsetes kõrtsides, jõelaevadel möödsõitvate suvitajate ja muidu linnasakste nägemine, kuid ka jõest kui strateegilisest kohast põhjustatud sõjakannatuste talumine. Need, kelle töökoht on Tartus, kuid kodu mõnes jõeäärses külas, käivad igapäevast teed jõe äärest linna.

“Ei saa üle Emajõest”, kui tahetakse põhjakaldale pääseda, on küll ainult Võnnu poolt tulijate probleem, kuid jõe ületamiseks loodi võimalused ka vastupidise liikluse tarbeks. Pikka aega pääses üle jõe ainult parvega, kusjuures parvekohtadest kujunes omaette pärimus, samuti hilisemast sillaehitusest (mida käesolevas töös ei vaadelda). Koguteoses *Tartumaa* loetletakse Tartu-Maarja parvekohad Kavastu, Haaslava ja Luunja ning Võnnu parvekohad Kaagvere, Haaslava ja Kavastu (*Tartumaa* 1925: 419, 479). Nagu näha, nimetatakse Haaslava ja Kavastu parve mõlemal pool ühtemoodi, keskmist ületuskohta aga selle järgi, kummalt poolt teisele minema hakati.

Argielu saateks on sobival hetkel jutustatud lugusid, mille tegevuskoht asub emmal-kummal jõekaldal. Pärimus, mida tuntakse loodusliku piiri vahetus läheduses mõlemal pool, näib piirist üldse mitte hoolivat.⁹

Mitmekesisem on piiritunnetuse väljenduspiilt erinevate identiteediaspektide seisukohalt. Murdeuurija Hella Keem on rõhutanud,

et Tartu-Maarja koolikeeleks oli varakult põhjakeesti kirjakeel ning Emajõe põhjakaldalt suheldi tihedamalt pigem Põhja-Tartumaaga, kuigi keelepiiri mõttes jagab Emajõgi ühise Tartu murde ala keelekasutuse iseärasuste järgi ainult põhja- ja idarühmaks, mitte eri murdepiirkondadeks (Keem 1970: 12–13). Piirina, millest *põhja pool oli poeesia, lõuna pool aga nahkse proosa rahvas*, tunnetas Emajõge Fr. R. Kreutzwald, kes oli tuttav jõest põhja poole jäävate paikade laulude ja muinaslugudega, kuid kellel puudusid nähtavasti sisulised kontaktid lõunakalda inimestega (Kreutzwaldi kiri Neusile 9. juunist 1847, vt Kirjad 1956: 14). Jõekallaste elanike igapäevaelu sarnasuse, ühisest ruumikasutusest lähtuva maastikutundmise ja osaliselt ühise pärimuse põhjal otsustades poleks vale pidada territoriaalse identiteedi tähtsaimaks sfääriks siin jõearset kodupaika.¹⁰

Teadaoleva pärimuse põhjal on vähe märke kihelkondlikust identiteedist, kuigi Aivar Jürgenson on seda Eesti oludes üldiselt oluliseks pidanud (Jürgenson 2002: 53). Kihelkondliku identiteedi teadlikud märgid on Võnnu poolelt tegelemine kihelkonna väikekroonikaga viimase kahesaja aasta jooksul ning kohanimede ammendav fikseerimine 1960. aastatel (mõlema tulemusi on siinkirjutaja tänuhoolikult kasutanud). Tartu-Maarja poolelt niisugust kihelkondlikku ideoloogiat kandvat tegevust teada ei ole. Kunagistes sotsiaalmajanduslikes oludes on siiski territoriaalset identiteeti kindlalt mõjutanud seotus mõisaga (Laas 2000: 29–30), millele pärimus vastab omalaadse mõisadiskursusega, sealhulgas lugudetsüklitega. Jõe ümbruses on maastikulisel ja sotsiaalmajanduslikul seotusel mõisaga pärimuses kajastuvaid väljundeid, mis on näha ka kolme koha lugudes, näiteks kas või jutus Kastre mõisniku katsest laeva jõepõhjust üles leida (Rootsmäe & Rootsmäe 1990: 226 ning näide 6).

Paigaseose individuaalne tunnetamine jääb varjatumaks ja kolme koha lugude põhjal ei saa mõõta, mitme ühiku võrra jutud identiteedinäitajat tõstavad. Kohtade tuntus ja jutuvariantide mitmekesisus lubavad siiski näha vaadeldud jutte paigaseose loomis- ja hoidmisprotsessi osana. Selles protsessis osalevad nii traditsiooni kandjad, (kodu)uurijad pärimusrühma seest kui ka folkloristid, kes ise ei kuulu pärimusrühma, kuid mille traditsiooni nad jälgivad. Niisugust kujunevat sünteesi kirjeldas Lauri Honko folklooriprotsessi ühe osana (Honko 1988: 8–10; Honko 1998: 65–82). Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajatel on põhjust väita, et *läbi aegade on olnud kohapärimusliku materjali järele küllatki suur nõudlus* (Rommel

Mare Kalda

2002: 116), identiteedi komponente uuendatakse ikka ja jälle ka vana (vanema) pärimuse abil.

Emajõgi eristab jõekaldaid looduslikult ja kaldast algavaid piirkondi administratiivselt, kuid võimaldab sarnast inimtegevust, tihedaid kontakte ja ühise pärimuse tundmist.¹¹

Uue, ilmselt paigaseost väljendava mõiste töötas välja sihtasutus Tartumaa Turism. Emajõe jõeriigi leidlik kujund esindab ideoloogiat, mis näitab, kuidas jõgi ühendab, kuidas kogu jõeäärne lähtest alates on seotud ühe loodusliku märgiga ja sellest mõjustatud (informatsiooni vt Tartu Turismiinfokeskuse koduleheküljelt). Otseselt jõeäärsete elanike seisukohalt oleks tegu väljastpoolt pakutava initsiatiiviga, pealegi eksponeeritakse jõeriiki eelkõige turismihuve silmas pidades. Kuid suurt vastuolu siin ilmselt pole, sest territoriaalne identiteet laieneb otsesest kodusfäärist laiemasse ringi ja interneti kaudu avalikult kasutatavad andmed lubavad rõhutada *meie* ja *oma* olemasolu ning õhutada seda teistega võrdlema. Luunja vald ongi turismikorraldajate töö omaks võtnud ja valla vaatamisväärsuste tutvustus valla kodulehel annab otselingi SA Tartumaa Turism marsruutide juurde.

Põgus otsing sobivatest marsruutidest annab tulemuse, et vaadeldud kolme koha andmetest on esitatud eelkõige fakte ajaloost (Põhjasõja lahingupaik ja Kantsi kõrts – marsruut 3, Vana-Kastre kindlustus-

Joonis 1. Emajõe jõeriigi skeem. Koostaja SA Tartumaa Turism.

koht – 4). Nagu eespool nägime, on neid fakte rahvajuttudes vahendatud, kuid põimitud mitmekesise traditsioonilise motiivistikuga. Käesoleva vaatluse keskmises oleva piirkonna valdade kodulehekülgedel ei ole pärimust kuigi ohtrasti, ühtegi muistendit Kantsi kõrtsi, lipulaeva “Carolus” ega Vana-Kastre linnuse kohta ei tooda. Sellele võib anda mitmeid spekulatiivseid seletusi, muu hulgas võib osutada Lauri Honko püstitatud küsimusele folkloori kaubastumise kontekstis: milline pärimus üldse talub näitamist? (Honko 1998: 80). Võib-olla nende kolme koha jutud ei talugi.

Kokkuvõtteks

Ma ei väida, nagu väljendaksid kolme koha lood kohalikku identiteeti kuidagi eraldi ja eriliselt. Ühist paigaseost tema mitmekesisuses (mitte igapäevase ühtviisi võrdses hulgas ja kvaliteedis) väljendaksid tutvustatud jutud üheskoos argielu seikadega, pajatustega parvekohtadest ja kalapüügist, mälestustega sõjasündmustest ja sõjapakku minekust, sillaehitamisest, üleujutuste tõenäosusest, meenutustega kaaskondsetest. Kuid juba kolme koha näitel selgub jõeäärse piirkonna üksuseomadus selles mõttes, et mitte ainult ei tunta vastaskalda märgilist maastikupunkti, vaid teatakse ka sellega seonduvat lugu ja võib-olla jutustatakse uuesti, kui tekib sobiv juhus. Kohad on endiselt silmapiiril ja nende lood ühismälus tallel, kasutusootel. Nende lugude saamises ja edasijutustamises on osalenud nii suulise pärimuse motiivid, kooli ajalooõpetus, ilmumine ajalehes või jutukogumikus kui ka käsikirjalised ülestähendused kodudes. Jutuvariantide vaatlus oli katse uuesti mõtestada mõningaid pärimustekste, asetatuna mõttekonstruktsioonide maastikule. Või kui tohiks olukorda võrrelda malega, siis justkui oleks seatud malelauale pooleliolev partii (pärimuse senised levikuandmed), millest on õpitud ja seejärel mõne käigu võrra edasi mängitud.

Jõgi kui piir on siinset koha(loolist)pärimust mitte eraldanud, vaid ühendanud.

Kommentaariid

¹ Nagu sageli juhtub, on väikese ja oma kõrvale võimalik leida paralleele suurest ja kaugest. Nii on näiteks esile toodud Reinimaa kui jõeäärne pärimuspiirkond ja iseloomustatud selle ala traditsiooni kui identiteeditunde üht väljendajat mitmekülgses vormis (vt Fischer 2001: 11–22). Territoriaalse identiteedi kui mõiste mõttekusest lähemalt vt Jürgenson 2002: 32–33.

² Lugude- või jututsükkel on analüüsimõiste, mis märgib sama tegevuskohaga, kuid erinevate süzeedega juttude koondumist. See on eelkõige tekstikorpuse omadus uurija silme ees, kelle käsutuses on kogu arhiveeritud jutuvara. Pärimusrühma liige tunneb sama tegevuskohaga juttudest ühte või mõnda süzeed. Siiski pole välistatud, et seespoolsed jutustajad esitavad tsükleid, erinevaid jutte sama paiga kohta üksteise järel. Tsüklistamist on peetud ka kirjanduslikuks fenomeniks (vt viiteid Graf 2003: 37).

³ Lauri Honko on rõhutanud variandi tähenduslikkust, muutuste iselaadset loogikat (Honko 1998: 64). Jagan täielikult Klaus Grafi arusaama, et variantide kogumina vaadeldav pärimus avab õpetlikke seoseid (Graf 2003: 30).

⁴ Just sellepärast ei sarnane ajalooandmete pärimusloosse sisse jutustamine folklooripublikatsioonidest mahakirjutuste tegemisega. Sellist kooperimist mõistatustežanri seisukohalt on väga läbinägelikult tutvustanud Arvo Krikmann (Krikmann 1995: 48–58).

⁵ Kuivõrd järgnevalt loetletud allikatele on eespool juba viidatud, esitan siinkohal osutuse lühiviite kujul, korrates vaid originaalkõite numbrit, lehekülge ja pala numbrit ning päritolukihihelkonda ja üleskirjutamise aastat: E 82212/3 (2) < Võnnu khk (1932), E 82298/300 (1) < Võnnu khk (1932), ERA II 239, 269 (35) < Tartu-Maarja khk (1939), ERA II 240, 653/4 (10) < Võnnu khk (1939), ERA II 240, 729/30 (4) < Võnnu khk (1939), RKM II 396, 101/2 (3) < Võnnu khk (1986), RKM I 4, 449 (1) < Võnnu khk (1958), RKM I 4, 475/7 < Võnnu khk (1958), RKM I 4, 489/91 (1) < Võnnu khk (1958).

⁶ Muistendit on ka varem ajakirjanduses avaldatud. 80 aastat tagasi ilmus lugu “Saladusline keller “Kantsi” kõrtsi all” ajalehes *Vaba Eesti* (3. mai 1923). Sõnum sisaldas mitme keldrisse sattumise episoodi kirjeldusi. Korrespondent Ahjalt teatas lehelugejale muu hulgas keldriavause kinnimüürimisest, et *sissepääsu võimatuks teha ja sellega ühenduses olevaid õnnetusi ära hoida*.

⁷ Jürgen Beyer peab võimalikuks Eduard Philipp Körberi allikate ja käsitluste mõju näiteks M. J. Eiseni hilisematele muistendivalimikele, sealhulgas ka otseseid mahakirjutusi. Õpetlik on teada, et kirjalike allikate

mõju on alanud varem ja olnud hõlmavam, kui meie folkloristlik traditsioon on nõustunud tunnistama (Beyer 2003: 87).

⁸ Mall Hiiemäe hinnangul on Rootsi väepealiku käe läbi kasvama läinud puudest jäädvustatud vähemalt 200 jutuvarianti (Hiiemäe 2001: 90). Purustatud laeva puitosast kasvama hakanud puu motiiv on huvitav näide pärimuse kohastumisest.

⁹ Öelduga ei välistata, et on ka pärimust, mis piirist hoolib ja mida tunakse ainult ühel või teisel pool jõge.

¹⁰ Territoriaalse identiteedi kontsentrisuse idee käsitlusi ja tutvustusi vt Jürgenson 2002: 33–36.

¹¹ Samasuguseid piirijõe aspekte – küll sissevaadeteta pärimusse – on analüüsinud ajaloolane Anti Selart uurimuses Narva jõest kui Virumaa keskaegsest idapiirist. Tänapäeval on Narva jõe kui loodusliku piiri kokkulangevus tegeliku riigipiiriga primaarne. Kuid keskajal ei olnud vahet Narva jõe kallaste maastikulises ega kultuurilises ilmes, kokku puutusid eestlaste ja vadjalaste esivanemad, piiriäärsed talupojad hoidsid üksteisega kontakte, on andmeid ühe poole maavaldustest võõral territooriumil. Piirikaubanduse kontroll lähtus majanduslikest huvidest (Selart 1996).

Kirjandus

Beyer, Jürgen 2003. Ajalooline jutu-uurimine. Tiiu Jaago (koost). *Pärimus ja tõlgendus: Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 81–93.

Dundes, Alan 1989. Defining Identity through Folklore. Alan Dundes. *Folklore Matters*. Knoxville: The University of Tennessee Press, lk 1–39.

Ellis, Bill 1989. When is Legend? An Essay in Legend Morphology. Gillian Bennett & Paul Smith (toim). *The Questing Beast. Perspectives on Contemporary Legend IV*. Sheffield: Sheffield Academic Press, lk 31–53.

ERE II = Rutt Hinrikus (koost) 2003. *Eesti rahva elulood: Sajandi sada elulugu kahes osas II*. Tallinn: Tänapäev.

Fischer, Helmut 2001. *Erzählen – Schreiben – Deuten: Beiträge zur Erzählforschung*. Bonner kleine Reihe zur Alltagskultur im Auftrag der Rheinischen Vereinigung für Volkskunde 6. Münster & New York & München & Berlin: Waxmann.

Graf, Klaus 2003. Mõned teesid hüvastijätuks mõistega ajalooline muistend. *Mäetagused* 20, lk 7–43 (vt ka <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr20/graf.pdf>).

Mare Kalda

Hiiemäe, Mall 1978. *Kodavere pajatused: Kujunemine ja koht rahvajutu-traditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 2001. Maastik ja kohapärimus. *Maastik: loodus ja kultuur: Maastikukäsitlusi Eestis*. Publicationes instituti geographici universitatis Tartuensis 91. Tartu: Tartu Ülikooli Geograafia Instituut, lk 86–95.

Honko, Lauri 1988. Studies on tradition and cultural identity: An introduction. *ARV. Scandinavian Yearbook of Folklore* 42 (1986). Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell International, lk 7–26.

Honko, Lauri 1998. Folklooriprotsess. *Mäetagused* 6. Tartu, lk 56–84 (vt ka <http://www.folklore.ee/tagused/nr6/honko.htm>).

Jürgenson, Aivar 2002. *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*. Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid = Tallinn Pedagogical University, Dissertations on Humanities 7. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Kalda, Mare 2001. *Jutud peidetud varandustest: tõsieluteade, muistend, muinasjutt*. Magistritöö. Tartu. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis.

Keem, Hella 1970. *Tartu murde tekstid*. Eesti murded 3. Tallinn: Valgus.

Kindel, Melika 2003. Mereröövlid ja põlenud tammikud: Oma ja võõra suhe Viinistu kohapärimuses. *Teekond*. Pro folkloristica 10. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 73–83.

Kirjad 1956 = Mart Lepik (toim). *Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele: 1847–1866*. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Krikmann, Arvo 1995. Lipitud-lapitud “Kommunaari” king. Mõistatused tänapäeva koolipärimuses. Mare Kõiva (toim). *Lipitud-lapitud*. Tänapäeva folkloorist [1]. Tartu: Eesti TA Eesti Kirjandusmuuseum & Eesti TA Eesti Keele Instituut, lk 33–58.

Körber, Eduard Philipp 1837. Notizen über das Schloss Oldenthorn im Kirchspiel Wendau. *Das Inland: Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curland's Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur* 17, lk 277–279.

Körber, Eduard Philipp 2003. Võnnu kihelkonna ajalugu. Tiiu Meerits (koost). *Võnnu kihelkonna ajaraamat*. VLMS Lõoke Toimetised 1. Võnnu: Võnnu Laulu- ja Mänguselts Lõoke, lk 10–53.

Laas, Kaljo 2000. Sotsiaalmajanduslikud tegurid kodupaiga mõiste ja identiteedi kujundamisel. Aivar Jürgenson (koost ja toim). *Eestlane ja tema maa: Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale*. Scripta ethnologica 4. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 28–33.

Laur, Mati & Tannberg, Tõnu & Piirimäe, Helmut 2003. *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*. Tartu: Ilmamaa.

- Mootse, Gustav 1905 (ümberkirjutaja). *Wõnno Kihhelkonna Aya Ramat*. Kirjotetu Wõnno Koggoduse Opetajast Eduard Philipp Körber. [kuni 1835. a.] Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis, EKLA, f 169 m 1:6.
- Mootse, Gustav 2003. Mineviku mälestusi 1. Võnnu. *Võnnu kihelkonna ajaraamat*. Tiiu Meerits (koost). VLMS Lõoke Toimetised 1. Võnnu: Võnnu Laulu- ja Mänguselts Lõoke, lk 55–142.
- Niitra, Nils 2002. Kaitseala on ilma kaitsjata. *Tartu Postimees*, 3. september (vt ka <http://vana.www.postimees.ee/index.html?op=lugu&rubriik=31&id=69978&number=595>).
- Püttsepp, Juhani 2003. Läänemere Sherlock Holmes. *Eesti Ekspress*, 30. juuli (vt ka <http://www.ekspress.ee/viewdoc/AE783704CD038694C2256D720062AFF1>).
- Peebo, Kadri 2002. Statistiline ülevaade kogumisvõistlustest ja folkloristide välitöödest. Mall Hiimäe (koost). *Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 220–239.
- Rommel, Mari-Ann 2002. Kohapärimuse digitaliseerimine Eesti Rahvaluule Arhiivis. Mall Hiimäe (koost). *Kogumisest uurimiseni: Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks*. Eesti Rahvaluule Arhiivi Toimetused 20. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 115–132.
- Rootsmäe, Lemming & Rootsmäe, Ilse 1990. *Võnnu kihelkonna kohanimed ja minevik*. Tartu. Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumis, ERA, KK 96.
- Selart, Anti 1996. Narva jõgi – Virumaa idapiir keskajal. *Akadeemia* 12, lk 2539–2552.
- Selberg, Torunn 1993. Folklore and Mass Media. Pertti J. Anttonen & Reimund Kvideland (toim). *Nordic Frontiers: Recent Issues in the Study of Modern Traditional Culture in the Nordic Countries*. NIF Publications 27. Turku: NIF, lk 201–215.
- Smith, Paul 1999. Definitional Characteristics of the Contemporary Legend. *FOAF Tale News: Newsletter of the International Society for Contemporary Legend Research* 44, lk 5–7.
- Tartumaa 1925 = Jaan Rumma & Johannes Gabriel Granö & Johannes Voldemar Veski. *Tartumaa: Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus* I. Eesti: maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus 1. Eesti Kirjanduse Seltsi Kodu-uurimise Toimkonna väljaanne 6. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tvauri, Andres 2002. Archaeological investigations at the Bishop's Castle of Varbek (Kastre). Ülle Tamla (koost ja toim). *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia 2001*. Tallinn: Muinsuskaitseinspektsioon, lk 152–159.

Mare Kalda

Tuisk, Astrid 2001. Siberi eestlaste kohapärimus tänapäeval. Kohastumise probleeme. Tiiu Jaago (koost). *Pärimuslik ajalugu: Artiklite kogumik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 74–90.

Koduleheküljed

Luunja valla kodulehekülg (<http://www.luunja.ee/> – 20. märts 2004).

Maksa valla kodulehekülg (<http://www.maksavald.ee> – 20. märts 2004).

Sihtasutuse Tartumaa Turism kodulehekülg (<http://turism.tartumaa.ee> – 20. märts 2004).

Võnnu valla kodulehekülg (<http://vonnu.ee/> – 20. märts 2004).